

ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ В УКРАЇНІ У XIV–XVI СТОЛІТТЯХ

EVOLUTION OF THE RIGHTS OF LAND'S PROPERTY IN UKRAINE
IN THE XIV–XVII CENTURIES

Мельник О.О.,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри суспільно-гуманітарних наук

Таврійського державного агротехнологічного університету

Дослідження присвячене питанням еволюції права власності на землю у XIV – XVI ст. Розглядаються питання розвитку земельно-правових відносин в умовах втрати власної державності і переходу українських земель під владу Великого князівства Литовського та Польської держави.

У статті здійснено аналіз документів і публікацій дослідників історії та права Литовсько-польської доби щодо перерозподілу земельної власності між різними верствами населення.

Ключові слова: право, власність, земля, магнати, шляхта, селянство.

Исследование посвящено вопросам эволюции права собственности на землю в XIV – XVI вв. Рассматриваются вопросы развития земельно-правовых отношений в условиях потери собственной государственности и перехода украинских земель под власть Великого княжества Литовского и Польского государства.

В статье проанализированы документы и публикации исследователей истории и права Литовско-польского периода относительно перераспределения земельной собственности между различными слоями населения.

Ключевые слова: право, собственность, земля, магнаты, шляхта, крестьянство.

The research is devoted to issues of the evolution of land ownership rights in the fourteenth – sixteenth centuries. The issues of development of land-legal relations in the conditions of the loss of their own statehood and the transition of Ukrainian lands under the rule of the Grand Duchy of Lithuania and the Polish state are considered.

The article analyzes the documents and publications of the researchers of the history and law of the Lithuanian-Polish period concerning the redistribution of land ownership among different sections of the population.

Key words: law, proprietorship, land, magnates, gentry, peasantry.

Постановка проблеми. Україна здавна сформувалася як аграрна держава і протягом століть її історія – це історія народу, основним способом життя якого є землеробство, і тому землі сільськогосподарського призначення були основним засобом виробництва і критерієм багатства.

У другій половині XIV ст., коли в Західній Європі утворилися централізовані держави, більшу частину українських земель було приєднано до Великого князівства Литовського, а Галичину і Західну Волинь загарбала Польща. Інкorporація і поділ українських земель литовськими і польськими феодалами не підірвали основ панівного тут феодального ладу. Наявність на території України феодальної власності на землю означала збереження класового розподілу суспільства на експлуататорів і експлуатованих, хоча загарбання українських земель і наклало певний відбиток на економічне і правове становище населення.

Поступово збільшувалася земельна власність феодалів, шляхти та церкви. І чим більше прав вони здобували, тим менше прав на володіння і розпорядження землею залишалося в селян.

Сьогодні знання досвіду минулого може стати надійною основою свідомого вибору оптимальних шляхів подальшого розвитку України як правової, демократичної і самої держави.

Стан опрацювання. Дослідженням проблем розвитку відносин власності на землю в період перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського та Польської держави XIV–XVI ст. присвячені праці як вчених-юристів: В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.М. Заруби, О.О. Шевченка, В.М. Іванова, І.Я. Терлока, А.С. Чайковського, так і істориків: М.С. Грушевського, С.В. Кульчицького, М.Ф. Котляра, В.Ф. Верстюка, О.С. Каденюка, О.М. Приймака [1].

Метою статті є аналіз процесу розвитку відносин земельної власності в Україні за Литовсько-польської доби її історії та впливу цих процесів на формування ринкових земельних відносин в аграрному секторі сучасної України.

Виклад основного матеріалу. У XIV–XVI ст. правові відносини на теренах українських земель можна охарактеризувати як період подальшого розвитку феодальних відносин, що виявляється передусім у зростанні феодального землеволодіння. Лад Київської Русі модифікується під впливом державних процесів у Великому князівстві Литовському та Польській державі, складовою частиною яких є українські землі [2, с. 7].

Перенесення в Литовську державу всієї давньоруської ієрархічної структури, поява нових прошарків у феодальному середовищі в результаті розвитку «державного» феодалізму зумовили специфіку української феодальної ієрархії XIV–XVI ст. На її вершині були нащадки колишніх удільних князів – Рюриковичів і Гедиміновичів. Вони становили єдиний замкнений стан, входження до якого було неможливим. Земельні володіння феодалів за правовою регламентацією поділялися на три види: вотчинні – маєтки, отримані в спадок від батька чи діда; маєтки, куплені самим феодалом; маєтки вислужені, подаровані в тимчасове користування верховним власником. Вислуженими маєтками власник міг розпоряджатися лише за згодою пана або князя, від якого був отриманий маєток [3, с. 56].

Іншими джерелами зростання земельних володінь польських, литовських і українських феодалів були загарбання земель общини, купівля-продаж земельних маєтків, освоєння пустищ і феодальні земельні пожалування. Жалуваними землями вони володіли у двох формах: тимчасовій – доки виконували службу на користь сюзерена, і постійній – із правом передачі своїх володінь у спадщину.

Отримавши величезні земельні володіння, феодали намагалися закріпити свої права на ці землі. Якщо в XVI ст. землі роздавалися «до живота», тобто до смерті володаря, то з 30–50-х рр. XVI ст. землі вже давалися «до двох животів» (до смерті васала і його сина – *О. М.*) і навіть «до трьох животів».

Внаслідок цього процесу наприкінці XV – у першій половині XVI ст. основні земельні багатства України були зосереджені в руках незначної групи великих феодалів. Головними центрами великого землеволодіння в Україні були Волинь і Галичина.

Протягом другої половини XVI ст. на українських землях відбувалося подальше зростання великого феодального землеволодіння. Так, згідно з «Пописом землі Волинської» 1528 р., у цьому воєводстві налічувалося понад 400 магнатських і панських родів, яким належали майже всі земельні багатства Волині, 37 магнатських родів на Волині володіли 79 584 «димами», тобто 3/4 усіх селянських господарств. Особливо бурхливими темпами велике землеволодіння в українських землях стало зростати після Люблінської унії 1569 р. Загарбання українських земель активізувалося після постанови сейму Речі Посполитої 1590 р. «Про роздачу пустинь, які лежали за Білою Церквою» [4, с. 2].

Другою, більш чисельною групою панівного класу в українських землях була шляхта – середні та дрібні землевласники. Становище української шляхти було неоднаковим і постійно змінювалося.

Приєднання наприкінці XVI ст. до Польського королівства Галичини сприяло широким пожалуванням українських земель польським шляхтичам. Привілеями 1425, 1430, 1433 рр. на територію Галичини були поширені деякі інститути польського права в інтересах української шляхти. А привілеєм 1434 р. галицька шляхта була звільнена від сплати податків, що означало остаточне юридичне зрівняння її з польською шляхтою.

Приблизно таке ж становище шляхти було і на тих українських землях, які входили до складу Великого князівства Литовського. Протягом XV ст. тут поступово зростало шляхетське землеволодіння за рахунок купівлі-продажу, загарбання общинних земель, освоєння пустинь, династичних шлюбів тощо.

У першій половині XVI ст. уряд Великого князівства Литовського запровадив деякі заходи, спрямовані на підвищення ролі шляхти. 1528 р. було проведено перепис шляхти, так званий «попис земський». Списки шляхти, складені під час перепису, були затверджені сенатом, після чого посилення на них було незаперечним доказом шляхетства [5, с. 20].

Найбільшим здобутком у процесі систематизації земельного права у Великому князівстві Литовському стало укладання в XVI ст. трьох Литовських статутів. Перший Литовський статут закріплював права шляхти, які вона одержала шляхом надання привілеїв, зрівнював шляхту в єдиний стан. Перший Литовський статут 1529 р. зазначав, що право є для всіх єдиним, що було дуже прогресивним принципом у тогочасній Європі [6, с. 20].

Остаточному оформленню шляхетського стану сприяла «Устава на волоки», затверджена 1 квітня 1557 р. Сигізмундом II Августом. За цим документом, всі земельні володіння великого князя вимірювалися і ділилися на однакові ділянки – волоки (дорівнювали прибіл. від 16,8 до 21,8 га залежно від місцевості – *О. М.*), що стали єдиною одиницею оподаткування. Найкращі орні землі відводилися під великокнязівські та панські фільварки, решта розподілялася між селянами. Розмір земельної ділянки, сума податків і повинності залежали від станової приналежності особи. Під час цієї аграрної реформи перевірялися права на землю і шляхетство. Водночас землі, які були привласнені самовільно, відбиралися, а особи, які не зуміли довести документально свого шляхетського походження, поверталися в стан звичайних людей [7, с. 58].

Другий Литовський статут, схвалений 1566 р., здійснив адміністративно-політичну реформу, зокрема, поширив привілеї рядової шляхти. Цей кодекс є юридичним оформленням панівної ролі шляхти в державі і дальшого обмеження прав селянства [8, с. 15].

Третій Литовський статут, складений після приєднання Великого князівства Литовського до Польщі (Люблінська унія 1569 р.), був затверджений Жигмонтом III Вазою, Великим князем Литовським (і польським королем) у 1588 р. Він позначався остаточним закріпленням привілеїв шляхти і цілковитим закріпаченням селян [9, с. 82].

Реформи другої половини XVI ст. зумовили зростання політичної та економічної ролі шляхти і сприяли встанов-

ленню режиму «шляхетської демократії». Водночас варто мати на увазі, що із числа українських феодалів шляхетські права і привілеї отримала лише верхівка. У Правобережній Україні чисельність шляхти становила 38,5 тис. осіб, тобто приблизно 2,3% населення Правобережжя.

У XIV–XV ст. на всій території Великого князівства Литовського, зокрема й на його українських землях, селяни фактично ще не втратили права купувати і продавати свою землю, хоча верховним її власником була держава. Така купівля-продаж проводилася на основі давнього звичаєвого права. Під час операцій обов'язковою була присутність свідків або старців (дідів) села. У XV ст. відбуваються певні зміни в правовому та майновому становищі селян.

Великі князі Литовські, звичайно, мали захищати інтереси панівної групи населення, і вже із XIV ст. не визнають за селянами права на землеволодіння. Селяни наполегливо чинили опір, вважаючи себе за власників землі, активно захищали «старину» і звичаєве право, яке їм узакошувало [10, с. 189].

Статут 1529 р. встановив, що землею залежного від феодала селянина розпоряджається лише його пан, тобто феодал (арт. 10 р. VI). Статут суворо забороняв усім (зокрема, поміщикам і простим людям) купувати або брати землю в чужих людей без дозволу їхніх панів-власників. Хто купив землю без панського дозволу, позбавлявся не лише її, але й посіву на ній (арт. 21 р. 8) [11, с. 246–270].

У першій половині XV ст. селяни великокнязівських і королівських земель на території України мали змогу переходити з одного місця на інше, оскільки податки стягувалися не з кожної окремої людини, а з «диму», дворища, громади. Наприкінці XV ст. утворення фільваркової системи сільського господарства, з одного боку, супроводжувалося загарбанням селянської землі, а з другого – залученням безземельних селян до оброблення магнатських і шляхетських маєтків. Ця система спочатку обмежувала, а із часом і остаточно заборонила селянам переходи з місця на місце. Кількість «непохожих» селян неухильно зростала.

«Устава на волоки» 1557 р. мала на меті збільшення доходів великокнязівських господарств шляхом запровадження однакових селянських наділів і встановлення однакових податків. Краща частина волок відводилася під господарський фільварок, а решта розподілялася між окремими селянськими дворами. Водночас із перемиром було скасовано саму можливість селян мати землю у власності, причому ця заборона іноді запроваджувалася під страхом кари «на горло». Феодальне право починає визнавати селян невіддільною приналежністю земельної ділянки.

Після загарбання під фільварки селянських земель площа останніх різко зменшувалася, неухильно зростала кількість малоземельних і безземельних селян.

Внаслідок процесу покріпачення, що неухильно поширювався, у середині XVII ст. в українських землях майже не залишилося вільних селян. Водночас зникла різниця в правовому становищі наявних груп селянства, яке втрачало основні цивільні права.

Висновки. У XIV–XVI ст. відбулися зміни в соціальній структурі суспільства: одні верстви зникають або втрачають своє колишнє становище, з'являються нові. На середину XVI ст. земля зосереджується в руках феодалів, їхнє право на володіння землею закріплюється нормативними документами польських королів і великих князів литовських. Джерелами зростання їхньої земельної власності були відчуження селянських і захоплення громадських земель, придбання їх, займанщина й освоєння нових земель.

У цей період помітно погіршується становище українського селянства: втрачається право на володіння і розпорядження землею, зростають повинності й податки, відбувається поступовий процес закріпачення.

З появою й оформленням українського козацтва як окремої верстви починається новий етап розвитку земельних відносин в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Історія держави і права України: академічний курс: підручник: у 2-х т. / за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина. К.: Ін Юре, 2000. Т. 1. 648 с.
2. Заруба В.М. Історія держави і права України: навчальний посібник. К.: Істина, 2006. 416 с.
3. Історія українського права / за ред. О.О. Шевченка. К., 2001.
4. Іванов В.М. Історія держави і права України: підручник. К.: МАУП, 2007. 552 с.
5. Терлюк І.Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII ст.: навч. посібник з історії держави і права України. Львів, 2003. 156 с.
6. Чайковський А.С. (кер.), Копиленко О.Л., Кривоніс В.М., Свистунов В.В., Трофанчук Г.І. Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посібник. К.: Юрінком-Інтер, 2003. 656 с.
7. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т. 12 кн. Т. 4. К.: Наук. думка, 1993. 587 с.
8. Кульчицький В.С., Тищик Б.І. Історія держави і права України: навчальний посібник. К., 2001. 352 с.
9. Котляр М.Ф., Кульчицький С.В. Шляхами віків: довід. з історії України. К.: Україна, 1993. 380 с.
10. Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення: хронологічний довідник. К.: Наукова думка, 1995. 687 с.
11. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т. 12 кн. / редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. К.: Наук. думка, 1991. Т. 5. 1994. 704 с.
12. Українські землі під владою Польщі та Литви. URL: <http://kalusz.io.ua/s115678/>.
13. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. Київ: Критика, 2008. 472 с.
14. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Т. 1: Статут Великого князівства Литовського 1529 р. / за ред. С.В. Ківалова, П.П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юрид. л-ра, 2002. 464 с.
15. Чайковський А.С. (кер.), Копиленко О.Л., Кривоніс В.М., Свистунов В.В., Трофанчук Г.І. Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб. К.: Юрінком-Інтер, 2003. 656 с.
16. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Т. 2: Статут Великого князівства Литовського 1566 р. / за ред. С.В. Ківалова, П.П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юрид. л-ра, 2003. 560 с.
17. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Т. 3: Статут Великого князівства Литовського 1588 р.: у 2 кн. / за ред. С.В. Ківалова, П.П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юрид. л-ра, 2004. Кн. 2. 568 с.
18. Петровська Н.В. Закріпачення селянства за статутом Великого князівства Литовського 1529 р. Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць. Вип. 49 А 437 / редкол.: С.В. Ківалов (голов. ред.) та ін.; відп. за вип. Ю.М. Оборотов. Одеса: Юридична література, 2009. 536 с.

УДК 340.1

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ПРИРОДИ, ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСНИХ ОЗНАК «ЗЛОВЖИВАННЯ СУБ'ЄКТИВНИМ ПРАВОМ»: ОКРЕМІ ПИТАННЯ

THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS OF NATURE, CONCEPT AND ESSENTIAL FEATURES OF "SUBJECTIVE LAW ABUSE": SOME CLSSUES

Молдавчук Н.М.,

*кандидат історичних наук, доцент
кафедри підприємництва торгівлі та біржової діяльності
Державного університету телекомунікації*

У статті проаналізовано зловживання суб'єктивним правом як один із найцікавіших юридичних феноменів, головна складність вивчення якого полягає в несприйнятті або запереченні наявності його як правового явища. Автором запропоновано зловживання правом розглядати як вихід власника права за межі можливої (дозволеної) поведінки, що здійснюється у двох формах, відмінність яких полягає в наявності або відсутності суб'єктивного чинника під час виходу уповноваженої особи за межі правової моделі та призводить до правових наслідків двох видів: безпосередньо пов'язаних зі зловживанням правом; із завданням шкоди іншій особі, яка постраждала від зловживання правом.

Ключові слова: зловживання суб'єктивним правом, межі дозволеної поведінки, порушення суб'єктивних прав, правова модель, завдання шкоди.

В статье проанализировано злоупотребление субъективным правом как один из самых интересных юридических феноменов, главная сложность изучения которого заключается в неприятии или отрицании существования его как правового явления. Автором предложено злоупотребление правом рассматривать как выход правообладателя за пределы возможного (разрешенного) поведения, осуществляемый в двух формах, отличие которых заключается в наличии или отсутствии субъективного фактора при выходе уполномоченного лица за пределы правовой модели и влечет правовые последствия двух видов: непосредственно связанные со злоупотреблением правом; с нанесением вреда другому лицу, пострадавшему от злоупотребления правом.

Ключевые слова: злоупотребление субъективным правом, границы дозволенного поведения, нарушение субъективных прав, правовая модель, нанесение вреда.

The article analyzes the abuse of subjective law as one of the most interesting legal phenomena, the main difficulty of which is to reject or deny its existence as a legal phenomenon. The author proposed the abuse of the right to be regarded as the exit of the right holder out of the limits of possible (permitted) behavior, which takes place in two forms, the difference of which consists in the presence or absence of a subjective factor when the authorized person leaves the legal model, and entails legal consequences of two types: directly related to the abuse of law; with harm to another person, who suffered from abuse of law.

Key words: abuse of subjective law, boundaries of permissible behavior, violation of subjective rights, legal model, harm.

Постановка проблеми. У сучасній Україні, яка позиціонує себе як правову державу, спостерігається тенденція до збільшення кількості суб'єктивних прав громадян. Водночас відбувається розширення змісту певних повно-

важень, які надаються в межах відповідних суб'єктивних прав. Як наслідок – розширення визнаних і гарантованих державою меж свободи особи. Проте аналіз юридичної практики свідчить про постійне збільшення зловживань